

ויויאן שטריתזוטין

הפיתוי האתי של המצב האנליטי

על המקורות
הנשיים־האימהיים של
האחריות כלפי האחר

פרק שמיני

היפותזות פסיכואנליטיות

באופן כללי ובעקבות פרויד, אנו מבינים את היכולת לאחריות כלפי האחר, את הדאגה לאחר, כנובעת מאשמה, שהיא עצמה נצר של תסביך אדיפוס. מצד אחר, כפי שראינו בחלק הראשון, נראה שהמילה "נרקיסזם" המוצמדת למילה "אתיקה" נושאת אצל פרויד קונוטציה שלילית, ולא פעם הוא רואה את האתיקה כאשלייתית. האין מדובר כאן בנרקיסזם שתופס את מקומם של הצווים הסדיסטיים של אני עליון רודף?

לפי מלאני קליין, היכולת לאחריות היא פרי התבגרות מולדת, המסתייעת בסביבה נוחה. היא צומחת כתוצאה מכך שהילד זוכה בגישה לעמדה הדיכאונית, המאפשרת לאני עליון מוקדם, אכזרי ונוכח מרגע הלידה, להפוך לאני עליון סדיסטי פחות ורודפני פחות. ניתן להבין אותה כיכולת לתקן את הנזק האפשרי שנגרם לאובייקט, שאינו רק שנוא אלא בסופו של דבר גם אהוב.

לפי ויניקוט, המתבסס על ההיפותזות הקלייניאניות, היכולת "לאכפתיות" נובעת מטרנספורמציה של האשמה הראשונית והמולדת אצל הילד, שאותה מחוללת "אם טובה דיה". יכולת זו, the capacity for concern, מתפתחת על בסיס "דגש אשמה לא מוחש" אך נוכח מאוד אצל הילד. למרות זאת ויניקוט טוען שהאם כאובייקט סביבתי מכילה, נושאת ומחזיקה (holds) את אותה אשמה. בכך היא מאפשרת לילד "לתרום" ומעניקה לו אפשרות של תיקון.

לדעת ויניקוט, הילד, מתוך חוסר ההתחשבות הטבעי שלו, מתוך ה־ruthlessness שלו – ולא משום שהוא ניחן בשנאה ראשונית – נוטה לתקוף את אמו ולהתעלל בה. אולם אין זו משימתו של הילד להכיל את האשמה המופעלת באופן זה. האם היא זו שעליה מוטל להבטיח ולו חלקית את הפונקציה הזאת, היא זו שמאפשרת לילד "לתרום לתיקון מסוים". ותרומה זו, שעוברת הפנמה, היא שמאפשרת לילד לחוש אחריות. במונחים של ויניקוט, האם מאפשרת לילד להשתמש בה (Winnicott, 1963). ויניקוט הוסיף ופיתח את תפיסת "השימוש באובייקט" (התייחסתי לכך לעיל בחלק השני; וראו: Winnicott, 1964). אבל במסגרת תפיסת השימוש באובייקט ו"הראגה האימהית הראשונית", ויניקוט מתייחס לסדר אימהי טבעי! בעיני, הממד האימהי הזה באנושי, שאותו אני מכנה "מרחב רחמי", מתחולל מכוח דרישה הבאה מן הילד והמופנית אל עולם המבוגרים שנמצא בעמדה של אסימטריה אתית ושאחראי כלפיו; הוא איננו טבעי, אבל הבה לא נקדים את המאוחר.

הטענות של קליין ושל ויניקוט התפתחו בתגובת שרשרת. מלאני קליין בנתה את התאוריה שלה על בסיס ההיפותזות של פרויד, ביחוד על הרעיון שקיימים שני דחפים (של חיים ושל מוות) ועל הטופיקה השנייה – המודל הסטרוקטורלי. ויניקוט בנה את התאוריה שלו כשהוא נסמך על עבודתה של מלאני קליין, אך עד מהרה הרחיק עצמו ממנה. מאמרו Capacity for Concern, שאליו התייחסתי לעיל, מעיד על מפנה חשוב אם לא על קפיצה קוונטית בהגותו. הייתי אומרת – עם כל הכבוד הראוי – שהחירות שוויניקוט נטל לעצמו פתחה מרחב של יצירתיות עבור הדורות הבאים.

בעקבות פרויד ולאור כתביו של ויניקוט, העלה קוהוט את רעיון הנרקיסזם האתי, מנקודת מבט לא מגנה. רעיון זה עומד בבסיס תפיסתו את אומץ הלב המוסרי (Kohut, 1970). תפיסה זו מציעה חלופה נוספת להבנת מקורותיה של האחריות.

בעקבות ביון כתב נוויל סימינגטון (Symington, 1990) על יכולת

ההכלה של האם (ויכולת הפירוש במקרה של האנליטיקאי) כעל אקט של חירות, של אומץ לב מוסרי.

אך עלינו לבחון באיזו מידה קיים אצל קוהוט ואצל פרויד סחף לכיוון הפאלוצנטריזם המשותף לרבים – בעוד שאצל סימינגטון, כמו אצל אנליטיקאים רבים השואבים את השראתם מזרם יחסי האובייקט, ניכר היעדר כל התייחסות למיניות הילדית.

אותי מעניין מה עשוי להיות מונח, בראשית החיים, ביסודה של היכולת האנושית לאחריות כלפי האחר. זהו יסוד המשולב מלכתחילה בהיווצרותו של לא מודע מיני. אני מתמקמת במורד הזרם ביחס לטענות הקודמות. כפי שהסברתי בתחילת ספר זה, ב"פרויקט" החל פרויד לנוע בכיוון שברצוני להמשיך בו. הוא מיקם את עצמו בראשית החיים, ברגע המפגש הראשון בין הרך הנולד וה־Nebenmensch. הוא התייחס אז למקורם האפשרי של המניעים המוסריים. אולם בהמשך הוא נטש את הנתיב הזה והציע חלופה שאותה כבר הזכרתי בחטף. כפי שציינתי, החיבור בין הנשי לבין האימהי מעלה את שאלת הקשיים שעמם התמודד פרויד ושאוּלי חסמו אצלו את הממד הנשי־האימהי (ראו גם מחשבותיה של דניאל ברון [Brun, 1990c] על ספרה של מוניק שניידר [Schneider, 1980]; וראו שוב פלג־הקר, 2005). ואולם פרויד, שקשייו ביחס לסדר הנשי־האימהי היו לא פעם מושא לגינוי, הוציא בכל זאת לאור, זמן קצר לאחר פרסום מחקרו על דורה, את הטקסט שלו על גרדיבה. כאן מגולמת דמותו של האנליטיקאי באמצעות גיבורה שאֶתה נדמה שפרויד מזדהה: זואי, החיים, דמות נשית מסייעת. בטקסט זה פרויד מציע תפיסה חלופית לפיצול המוכר יותר: או נשי או אימהי (ראו: Ashur, 2009; וכן Brun, 1990b: 229–230).

כאמור לעיל, אעסוק להלן באתיקה כאחריות כלפי האחר ובשאלת הממד הנשי־האימהי באנושי. אך לפני כן ברצוני לחזור ולתמצת, לשם סיכום, מספר ניסוחים שעלו לאורך הספר הנוכחי. רעיון ראשון, קלאסי: היכולת למרחב רחמי נוצרת באמצעות

הזדהות עם האם או עם המבוגר המטפל ותוך בעלות על מרחב כזה. היא הופכת לביטוי של אידאל האני.

רעיון שני: יכולת זו עשויה להיווצר על ידי הפנמה, החל בחוויה הראשונה של מבוגר אוהב ומטפל, של אם ושל אחריותה לילדה, אם שמזומנת מתקופת ההיריון ומושבת בעצמה למצב של "פסיכיות קדמונית".

רעיון שלישי: היכולת לאחריות כלפי האחר – היכולת למרחב רחמי – עשויה להיות תוצר של מסרים חידתיים המכילים, עם מטענם המיני, את האיסור "לא תרצח". היא תהיה תוצר של האני העליון ההורי, המבוגר, שבעצמו התבסס בדור הקודם על מסרים "בלתי מוצדקים וחידתיים" שאינם ניתנים לתרגום. לדידו של לפלאנש, "הצווים הקטגוריים הם מה שאי-אפשר להצדיק; הם לבטח לא פחות אניגמטיים מכל מסר שנובע מהאחר" (לפלאנש, 1987: 139, התרגום שונה מעט). ניתן אפוא לראות את מקורה של האתיקה כיכולת לאחריות כלפי האחר כנובעת מהפנמתם של המסרים "האניגמא-אתיים" של ההורים, המסוגלים לחרוג מצורכי השימור העצמי הראשוניים שלהם עצמם ו"למצוא ביטחון באנושיותם", ביכולת לתת לאחר תוך סיכון חייהם. אלא שלפלאנש מבין את האני העליון הזה כמו שהבין אותו פרויד ואולי גם מלאני קליין. הוא מדבר על ה-*férocité*, האכזריות של האני עליון. כמובן זה, היכולת לאחריות כלפי האחר היא פרי מסרים המשודרים מעמדה אפשרית של מזוכיזם – מוסרי, נשי או ארוגני – מצדם של המבוגרים המופקדים על הטיפול בילד.

אפשר לתאר את האני העליון, כפי שעשתה קתרין שאבר, "פחות בכינונו האדיפלי ויותר במקורו האחר, שמעגן אותו במצוקה ובחוסר האונים של האני, האני העליון כ"אנדרטה לחולשה ולתלות שאפיינו פעם את האני, כשהאני העליון מובן בפונקציה המיטיבה והמגוננת שלו, המעניקה את מינימום האהבה העצמית הנדרשת כדי לשרוד" (Chabert, 2006: 137). אפשר אם כן לתאר מקור אחר מאשר המסרים

החידתיים הבאים מהאני העליון במובן הפרוידיאני או הקליינאני של המונח, אני עליון שמחולל רגשות ופנטזיות הקשורים לאשמה. אפשר לתאר פריצה שאיננה קשורה ראשית כל לאיסור שמטיל האני העליון במובן הקלאסי של המונח, אלא לטלטלה שחשה האם בעקבות זימונה על ידי מצוקתו של התינוק, זימון שמיד בעקבותיו באה, כאשר הכול מתרחש על הצד הטוב ביותר, קבלתו של אותו תינוק.

לכסוף עלה הרעיון שמקור היכולת האנושית לאחריות כלפי האחר איננו נעוץ באשמה מבויתת או במזוכיזם; שמקורו אינו בגבריי־האבהי אלא בנשיי־האימהי, בממד הנשיי־האימהי שנוכח אצל כל אדם.

היפותוזה אישית יותר החלה להתנסח, שכן התהליך הזה, מופנם ושייך לממד הפנטזיה ככל שיהיה על פי הנחותיהם של קליין וויניקוט, מעלה בי תהיות. ידוע שאם המקבלת מכה לא מכוונת מהפעוט עלולה תכופות לרצות אוטומטית להכותו בחזרה. היא מתאפקת ואומרת לעצמה שהוא רק ילד קטן... אבל היא גם חושבת שבמקומו היא הייתה חשה אשמה. היא גם חושבת שחשוב שילמד להבחין בפגיעה שנגרמת לאחר, ולכן מוטב שיתנצל או יתקן את המעוות. אני מבינה רצף שכיח זה כך: האם "מקבלת על עצמה" את שנאתה שלה שהתעוררה, מכילה אותה ומשאירה את הדלת פתוחה לתפקידו של הילד עצמו.

משהו מיכולת ההכלה הזאת, ולא פחות מכך מהקונפליקט שמונח ביסודה, יועבר לילדה בצורת מסר חידתי שיושתל בנפשו. אני סבורה שבמקורה של היכולת האנושית לאחריות כלפי האחר נעוצים המסרים החידתיים שהאם מפנה לילדה בעקבות האלימות שמייצג עבורה המפגש עם הילד, והזימון של מה שהיא מפרשת כדרישה לאתיקה. מסרים אלה יושתלו־ייוחדרו לתוך נפשו המתפתחת של הילד. חלקם יעברו תרגום וחלקם יוותרו כעקבות גולמיות.

במקור היכולת לאחריות כלפי האחר נעוצים אפוא המסרים החידתיים המשודרים על ידי האם ועל ידי הסביבה ההורית, מסרים שברובם הגדול מקורם בפיתוי האתי שאנו פוגשים בו למן הריאיון

האנליטי הראשון. לפלאנש התעניין בהשפעתו של הממד המיני על התפתחות הלא מודע של האדם הפעוט; אני מצדי מציעה לחשוב על השפעתם המשולבת של המיני ושל האתיקה כאחריות כלפי האחר, ועל התפקיד שממלאת האתיקה באופן לא פחות אסימטרי ולא פחות לא מודע בהומניזציה של הפעוט, ועקב כך בהתפתחות הלא מודע שלו. מכך, כפי שטען לוינס (ראו: Critchley, 1998), משתמע קיומו של קדם-מודע, או ליתר דיוק, מנקודת מבט פסיכואנליטית בעליל, תת-מודע במובן הלפלאנשיאני של המונח. או, אם לקשור בין האינטואיציות של שני הוגים אלו: התת-מודע הוא תוצר של מסרים שאינם ניתנים לתרגום, המשודרים על ידי נפש המבוגר שנפרצה במפגש עם "הקרבה" ו"הפגיעות" של הרך הנולד.

האם נפרצת קודם כל על ידי אלימותו של הזימון הנובע מנוכחותו של יצור חי שמתפתח "בקרבה". ברגע הלידה תשוב פריצה זו ותישנה אצל האם, כתוצאה מהאלימות שהיא חשה במפגש עם התינוק החסר כל, התלוי בה לחלוטין. את חוסר הישע הזה היא תחוה כמצוקה וכדרישה לאתיקה.

אצל האב, או כל מבוגר שעשוי להיות מופקד על הטיפול בתינוק, הפריצה תישנה באופן דומה, כך שאפשר לחשוב על שני השלבים הללו (עבור האם) או השלב האחד הזה (עבור המבוגרים האחרים) כתוצאות בדיעבד (après-coup) של העקבה הראשיתית שנרשמה בגופם-בנפשם, אולי בעת תקופת העוברות שלהם עצמם (ראו: Golse et al., 2006), או קרוב יותר לוודאי – וזה מה שמעניין אותי כאן – בעת לידתם וילדותם המוקדמת.*

* אני מסכימה עם כריסטוף ד'ז'ור, העומד על כך שכל מסר חידתי נרשם קודם כל בגוף. באופן זה הוא נותן לדעתי מקום מדויק יותר למטען האפקטיבי הקשור בהכרח למסרים. בעת תהליך התרגום מתרחשת מנטליזציה מסוימת. השיירים שלא עברו תרגום ייצרו את הלא מודע, והמטען האפקטיבי שלהם יישאר חי, רשום בגוף. במקרה של מסרים טראומטיים, שמטענם האפקטיבי אלים יותר, הרישום מתחת לעור לא

לפרויד הייתה אינטואיציה בנוגע ל"מקורם של המניעים המוסריים", אולם הוא לא פיתח אותה הלאה. לא עמדו לרשותו האמצעים שאותם הציע מאוחר יותר לפלאנש, בעקבות לאקאן, כגון שאלת האחר הגדול (Autre) והאחר (autre). שאלת האחרות לא נחקרה דיה אצל פרויד, וברומה לכך, תפקידו המוכלל של הפיתוי בהתפתחות הלא מודע לא מצא את מקומו בתאוריזציה בת-קיימא. כך היה גם עם השפעת המסמנים החידתיים ומרכזיותו של התרגום על ידי הנפש הילדית.

ההיפותזה שלי קרובה לזו של ויניקוט, כשהוא מתאר את מקור היכולת לאכפתיות, אך נראה שוויניקוט יוצר פיצול בין האם הטובה דיה לבין האישה שהינה, לא פחות מכך. לדעתי האם הטובה דיה, המעוררת על ידי המפגש עם הרך הנולד, שמצוקתו נחוות על ידה באופן מידי כדרישה לאתיקה, משדרת כתוצאה מערעור זה מסרים חידתיים המורכבים מפיתוי אתי, מסרים שיפרצו את נפשו של ילדה בעודם מְבנים אותה. דווקא משום שכשהכול מתנהל כשורה, הפיתוי האימהי חדור ביכולת לאחריות כלפי ילדה ויהיה לו תפקיד מכונן בלא מודע של הילד. דווקא משום שהיכולת לאחריות כלפי האחר תשתלב עם הפיתוי הראשיתי, יוכלו המסרים החידתיים המופנים כלפי הילד לעבור תרגום חלקי על ידי הנפש הילדית. השאריות ינבעו מהדחקה הקשורה לאי-יכולתה של הנפש הילדית לעכל את העודפות האפקטיבית המיטיבה של התשוקה האימהית.

הייתי אומרת שהתשוקה האימהית היא תוצאה של הטראומה שחולל המפגש עם מצוקתו של הרך הנולד (מפגש שמוכן במונחים שפותחו לעיל), בשילוב עם ליבויה והתעוררותה, באותו מפגש עצמו, של המיניות הילדית של האם. אותה אם או אותו מבוגר מסייע לא

יהיה רק מטאפורי, ונוכל לדבר על לא מודע שנשלל (proscrit). ראו: Dejours, 2001. לפלאנש יעדיף לדבר על הלא מודע ה"תחום".

יוכלו לקבל את התינוק ולקדמו בברכה אלא לאחר שעברו התערערות רגעית כזו והתגברו עליה.

מוניקה נמצאת בפסיכותרפיה פסיכואנליטית. בתה בת השמונה עשרה מתחילה את שירותה הצבאי. היא עזבה את בית ההורים זו הפעם הראשונה. מוניקה חוזרת מביקור אצל בתה נסערת מאוד. האסוציאציות שלה מחיות את חוויית לידתה של ילדה ראשונה זו ואת חוסר האונים של האם לנוכח התינוקת הרכה, התלויה לחלוטין בה ובטיפוליה. חוסר אונים, מצוקה חודרת מול פגיעותה האינסופית של תינוקתה, מול מצוקתה שלה. קשרים נרקמים בין המצב הנוכחי לבין סיפור הבאתה שלה לעולם, על ידי אם שהייתה בעצמה מבועתת לנוכח האחריות שהוטלה עליה לפתע, ולא הייתה מסוגלת לגעת בה או ליטול אותה בזרועותיה במהלך החודשים הראשונים של חייה.

לסיכום, ברצוני להציע את ההיפותזה הבאה ביחס למה שקורה למבוגר במפגש עם הילד שזה עתה נולד. בעוד שלפלאנש מציע שלוש משמעויות למונח "לא מודע" (Laplanche, 2007b: ch. 10); ראו לעיל בחלק השני של הספר הנוכחי), אותי מעניין כאן מושג ה"לא מודע התחום" (inconscient enclavé). להיפותזה שלי יש שני היבטים המשולבים למן ההתחלה: ההיבט האתי וההיבט המפתה. מדובר אפוא בתהליך בן שלושה שלבים.

מן ההיבט האתי:

- **שלב ראשון:** העלאה (évoation) של הטראומה הראשיתית אצל ההורה, אשר הותירה את עקבותיה נטולות הייצוג בנפש הילדית. עקבות אלה הן תוצר של המסמנים החידתיים שאינם ניתנים למטבוליזציה, שהם בעלי מטען "אתי", ושנשארו בלא מודע התחום.

- **שלב שני:** ערעור של נפש האם-האב, הנפרצת-מזומנת על ידי מה שהם מפרשים בדיעבד כדרישה לאתיקה מצד האדם הקטן, ובה בעת שידור לילד של מסרים חידתיים בעלי מטען אתי שיכוננו אצלו את הלא מודע התחום.
- **שלב שלישי:** טיפול וקבלה ספונטניים ומודעים של הילד, ושידור של מסרים שברובם ניתנים לתרגום ושהשאריות שלהם יכוננו את הלא מודע המודחק.

מן ההיבט המפתה:

- **שלב ראשון:** העלאה של טראומת הפיתוי הראשית.
- **שלב שני:** העלאה של המיניות הילדית ושידור מסרים חידתיים לילד, הניתנים בחלקם הגדול לתרגום.
- **שלב שלישי:** תשוקה ורוך אימהיים.

נוכל לתאר לעצמנו שהלא מודע הזה, בין שהוא תוצר של הרחקה ובין שהוא תחום או נשלל – ואף שהוא מורכב לדברי לפלאנש ממשקעים, פסולת, חומרים דחויים ושיירים שאינם ניתנים לתרגום של המסרים החידתיים – עשוי גם להכיל את עקבותיהן של תפיסות חלקיות שטיבן חיובי, כגון ניצוצות אור, צלילים, צבעים, ריחות: מגע של ליטוף, תחושה של רווחה, אור של חיוך קורן, צליל של קול מרגיע, או מאוחר יותר חוסר הנחת של מילה שמעולם לא נשמעה ושעודנה ממתנה להישמע, המתנה שבעצמה נותרת בתוך ה"לא ידוע". נשאלת השאלה: מדוע מסרים אלה לא תורגמו, מדוע הם נשללו? התייחסתי כאן לכך שהאמצעים הנוירולוגיים העומדים לרשות הרך הנולד ברגע שידורם אינם מספיקים. שלילה זו איננה תוצאה של העודפות הטראומטית של המסרים ככאלה, אלא היא תוצר של המסרים המופנים אל אורגניזם שיכולות העיכול והתרגום שלו עדיין מוגבלות מדי.

אותן עקבות בלא מודע מעשירות את נפש המבוגרים ברגע הטיפול ברוך הנולד ואף צובעות את המסרים המשודרים לילד. במקביל, הן משתתפות במקורה של היכולת הפוטנציאלית לאחריות כלפי האחר.

ההיפותזה שלי מרחיבה אם כן את טענתו של ויניקוט על הדאגה האימהית הראשונית (Winnicott, 1956). אני משערת שאותה דאגה, הנקבעת על ידי השפעתו האפשרית של שטף אוקסיטוצין ברגע הלידה (Vincent, 2005), היא גם תוצר של ההדחקה, השלילה או ההכחשה של השלב הראשון והשני המפורטים לעיל. למעשה, נוכל לתאר לעצמנו תרחישים שבהם ערעורה של נפש המבוגר יוביל לתצורות הזייתיות (פסיכוזות שלאחר הלידה) או לריחוק רגשי (détournement) פחות או יותר מסיבי מהתינוק.

לסיכום: הדרישה לאתיקה כאחריות כלפי האחר מקורה בצורכי השימור העצמי של האדם הקטן, ומטרתה היא כינון זהותו. דרישה זו מערערת את מי שהיא עצמה מזמנת, בדיוק בשל האלימות הבלתי נמנעת של אותו זימון, של אותה פריצה. הערעור של המבוגר המטפל בילד נוצר בדיעבד. שכן אלימותו של הזימון המגיע מהרוך הנולד מעוררת את העקבות שהותיר בנפש המבוגר, בראשית חייו שלו, המפגש עם עולם המבוגרים שזומן אז, על ידי בואו שלו לעולם. האפקט הטראומטי של זימון זה יירשם, בתורו, בנפש המתפתחת של התינוק בצורת עקבות הנובעות ממסמנים חידתיים שאינם ניתנים לתרגום. רישום זה יעמוד במקורו של הממד הנשי-האימהי באדם וכתוצאה מכך, במקורה של היכולת הפוטנציאלית שלו לאחריות כלפי האחר.